

סדור רב סעדיה גאון

כתאב גאמע אלצלוואת ואלתסאביח

יוצא לאור על ידי

ישראל דודזון ז"ל, שמחה אסף ז"ל, יששכר יואל

הדפסה רביעית

חברת "מקיצי נרדמים"

בהוצאת ראובן מס ירושלים, תשל"ט

SIDDUR R. SAADJA GAON

KITĀB ĠĀMI' AṢ-ṢALAWĀT WAT-TASĀBĪH

EDIDERUNT

I. DAVIDSON, S. ASSAF, B. I. JOEL

Printed in Israel, 1978

כל הזכויות שמורות ל"מקצי נרדמים"

דפוס סיון בע"מ, ירושלים

התכן

הקדמה מאת ש. אסף 9—17
מבוא

מאת ש. אסף 18—41
א. הסדור וחלקיו, איפה ומתי נחתבר. 18. ב. היחס בין סדור רב סעדיה וסדורים אחרים. 23. ג. הבאות מן הסדור שאינן בכ"י שלפנינו ושינויי נוסחאות. 30. ד. מדרגת התפשטותו והמחברים שהשתמשו בו. 33.

מאת י. יואל 42—58
א. כ"י אא ויחסו לשאר כתבי־היד. 42. ב. רשימת שאר כתבי־היד. 45. ג. הערות בלשניות לנוסח הערבי. 53.

ספר מצות התפלה (מבוא הסדור) א*—ד*, א—י
סדור רב סעדיה גאון י—שעוד

ימות החול

תפלת יחיד יג—לד
שחרית יג—כה, לב—לד, מנחה כה—כו, ערבית כו—כח, ויני תפלה כט—לב.

תפלת צבור לד—מה
שחרית לד—מא, מנחה מא, מעריב מא, ויני תפלה מב—מה.

הבקשות מו—פא
הבקשה הקלה מז—סג, הבקשה הקשה סד—פא.

הברכות פב—קט
ברכות שאין עמהן מצוה:

על מקרים הקשורים בגוף: א. מאכלים: לא גידולי קרקע פב—סג, גידולי קרקע פג—פה. ב. משקים פו. ג. פעולות פז—צ.
על מקרים הקשורים בחושים: א. ראייה: שמימיים צ—צא, ארציים צא—צב. ב. שמיעה צב—צג, ג. הריחה צג—צד.

ברכות המצוות:

ברכת כהנים צד—צו, נשואין צו—צה, מילה צח—צט, פדיון הבן צט—ק.
מוזוה ק—קא, מעקה קא, חלה קא—קב, (ברכת ~~המזון~~ קב—קט).

ימים מיוחדים

א. שבת קט—קכז
תפלות שבת קט—קיד, קיח—קכז. דיני שבת קטו—קיח.

ב. ראש חודש קכו—קלא
ג. חגים

א. פסח קלא—קנד
דינים קלא—קלד. סדר ההגדה קלד—קמט. תפלות קנ—קנד.

ב. עצרת קנה—רטז
דיני יום־טוב קנה. תרי"ג מצוות קנו—קפג. אזהרות קפד—רטז.

ג. ראש השנה ריז—רלג
תקיעת שופר ריז—ריח. תפלות ריח—רכה. פיוטים רכו—רלג.

ד. סוכות רלג—רנד
דינים רלג—רלז. הושענות רלז—רנג. תפלות רנג—רנד.

ה. שמיני לסוכה רנד

ו. חנוכה רנד—רנו

ז. פורים רנו—רנז

ד. ימי צום רנח—שטז
יום כפור
תפלות רנח—רסג. סדר העבודה רסד—רפט. סליחות לשחרית רצ—שט. סליחות למוסף שט—שיד. סליחות לנעילה שיד—שטז.

ימי צום אחרים שיו—שמג
תשעה באב שיט—שלב. שבעה עשר בתמוז שלב—שלג. שלשה בתשרי שלג—שלה. עשרה בטבת שלה—שלו. שלשה עשר באדר שלו—שלת. צום פשוט שלת—שמג.

„הרחמין“ שמג—שנז

קריאת התורה

שנח—שעד
תלמוד תורה של יחיד שנח. ברכות התורה וכיצד קוראים שנח—שס. כמה אנשים קוראים שסא. כמה פסוקים קוראים שסב. מי הקוראים שסב—שסג. מה קוראים שסג—שסד. סדר הפרשות שסד—שסז. הפטרה שסז—שסת. מה אין מתרגמים ומה קירא הצבור בקול שסת—שסט. מה קוראים בימים המיוחדים שסט—שעג. ארבע הפרשיות שעג—שעד.

קבץ פיוטי רס"ג שלא כללם הגאון בסדורו

מלואים ותקונים תכו—תלא

מפתחות תלב—תלח

מפתח התפלות, הברכות והפיוטים תלב—תלו. מפתח העניינים תלו—תלו. מפתח השמות תלח. רשימת קצורים תלח.

הקדמה

כאלף שנים עברו מזמן חבורו של סדור רב סעדיה גאון עד שהגיעה שעתו לראות אור עולם בדפוס. הסדור שהיה נפוץ מאד במצרים ובשאר ארצות הדוברות ערבית בדורות הסמוכים לזמנו של המתבר נשתכח אחר כך לגמרי במשך חמש מאות שנה רצופות עד שנחשב לאבוד. לא נשתייר ממנו אלא כתבי־יד אחד יחיד בעולם.⁽¹⁾ ואף הוא חסר בהתחלתו ובסופו ובמקצת מקומות גם באמצעיתו. כִּי זה נתגלגל לספרית הבודליאנא באוכספורד מאוסף הונטינגטון, ששימש כומר בבית יראתם של הסוחרים האנגלים בארם־צובה, היא חלב, ורכש לו במשך זמן שבתו שם אוסף יקר של כִּי עבריים שחלקו ניתן במתנה וחלקו נמכר לספרית הבודליאנא בש' 1693.

יותר ממאה וחמשים שנה עברו על כהִי במקום גניזתו החדש מבלי שעמד איש על טיבו עד שבא הביבליוגרף המפורסם ר"מ שטיינשניידר להכין את רשימת הספרים העבריים הנמצאים בספריה הנד' ובעינו החדה גילה בש' 1851 שכִּי זה מכיל את סדור רב סעדיה. בקטלוג הגדול שלו מספרי הבודליאנא נחן בעמודים 2203—2216 תאור כִּי חשוב זה א.⁽²⁾ חכם מובהק זה, שבימי חייו הארוכים בדק רבבות ספרי דפוס ואלפי כִּי, גילה כמה וכמה כִּי חשובים והחזיר אבדות רבות לבעליהן — חשב, ובצדק, את התגלית של סדור רס"ג לאחת התגליות היחידות חשובות, ואולי החשובה ביותר, שעלתה בידו לגלות. על כן הוא גם שופך את כל חמתו⁽³⁾ על יהודה רוזנברג מו"ל „קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים" (ברלין תרט"ז), שהדפיס מכִּי זה את האזהרות של הגאון ואת שתי בקשותיו וכן את סדר העבודה שלו ושל יוסי בן יוסי ולא הזכיר את שמו של שטיינשניידר המגלה כִּי זה. שטיינשניידר מודיע, שידיד נודע לתהלה מברלין, צונץ כנראה, בקש ממנו תיכף אחר שהודיע לו על תגלית זו העתקות מן הסליחות שבו, וכתב לו שיש להדפיס את כל הסדור.

עברו שוב כחמשים שנה ולא נעשה דבר לשם פרסום הסדור בדפוס ואף החקירה בו לא התקדמה⁽⁴⁾. עד שבא הד"ר יונה בונדי, הרב במאינץ, ופרסם בש' 1904 את מחברתו *Der Siddur des Rabbi Saadia Gaon*. בחוברת זו נותן בונדי תאור מפורט ומקיף מסדר התפלה של הגאון בימי החול, השבת והמועדים, ראש השנה זיום כפורים, חנוכה ופורים, וכן

(1) אטנם ברשימת נייבואיר מכִּי אכספורד מס' 2250 רשום: „סדר תפלה דרבנו סעדיה גאון". ועל השער נוסף עוד: „העתקתי בעצם ידי מספר ישרן נורשן שנכתב בשנת שלשים ושמנה לאלף הששי בשמונה ימים לירח אדר השני יום ד'". המעתיק הוא, כנראה, החכם י. ש. רגיו שמן האוסף שלו בא כִּי זה לספרית הבודליאנא. אולם כשצינתי בכִּי זה ראיתי שלדיני תפלה וברכות הנהנין שבאו בו אין כל שייכות לסדור רב סעדיה.

(2) בתאור זה שם לב ביותר לפיוטים ולסליחות שבו, שעניינם ביותר את צונץ ידידו, אבל לא הושם לב במדה מספקת לתפלות והזמנה לגמרי החלק ההלכי של הסדור.

(3) בתדפיס מיוחד בן ארבעה עמודים שנדפס בברלין במרץ שנת 1856 מתור כתבי־יד בשם: *Der Siddur des Saadia Gaon entdeckt von M. Steinschneider*.

(4) פרט למאמרו של נייבואיר בכרך־חנניה שנה ר' עמ' 552 ושנה ו' עמ' 199, 234 שאינו מוסיף הרבה לתאור של שטיינשניידר.

מן הברכות ושאר הענינים הכלולים בו⁴). הוא מודיע (בעמ' 5—6) שיש בדעתו להוציא את כל הספר ע"פ כ"י אוכספורד ושרידים מן הגניזה, הנמצאים גם כן באוכספורד ונייבזאיר העיר את תשומת לבו אליהם. עוד כעשר שנים לפני זה, בש' 1893, הלך בונדי שנית לאוכספורד כדי להשוות את ההעתקה שבידו עם גוף כה"י, אולם בבקורו השלישי מצא באוסף קטעי הגניזה קטעים נוספים מן הסדור ובא לכלל דעה שאין להוציא את הסדור כל עוד לא תעשה בדיקה גם באוספי הגניזה שנתגלגלו לספריות אחרות. אז אפשר יהיו אולי להשלים את החסר בכ"י אוכספורד וגם להשוות את נוסח התפלות וההלכות שבו עם כה"י של הגניזה. נוסף לזה חסר היה לו לבונדי חלק חשוב מן הסדור, המכיל את הלכות קריאת התורה, המובאות לעתים קרובות בספרי הראשונים. כל זה גרם לעכב ולהאיט את פעולת בונדי בהכנת הספר לדפוס. בינתיים באה המלחמה העולמית הקודמת ואף היא עכבה בודאי את התקדמות עבודתו. כשבקרתי את בונדי בערב יוה"כ של שנת תרפ"א שאלתי מתי גובה סוף סוף להופעת הסדור ובשיחתו הראה על כמה קשיים הכרוכים בהדפסת ספר מסוג זה על פי כתיב יחידי. היה לי רושם ברור שהתיאש מהבאת עבודתו לידי גמר. פרוס' דודון שבקר את גרמניא בקור ממושך בקיץ תרפ"ט כתב לי ממינכן בכ' תמוז: „בדבר סדור רס"ג אין כל תקווה מד"ר בונדי, כי זה לא מכבר נפטר ילא הנית מאומה ממלאכתו בענין זה. חושבני כי אחרי שהדפיס את מאמרו לא עסק בו כלל"י⁵). נראה היה שווצאת הסדור נדחתה שוב לעדן ועדנים והנה נמצא לו גואל אחר, הוא החוקר המפורסם פרוס' ישראל דודון. ומפני שהחכם היקר הזה לא זכה להשלים את עבודתו ולראות בהופעת כל הספר בדפוס, סבורני שכדאי לעמוד על זיקתו העמוקה לעבודה גדולה זו. שהעסיקה את לבו ומוחו בעשר שנות חייו האחרונות ולהבליט את שטת עבודתו בהכנת הפיוטים לדפוס.

נראין הדברים שהרעיון לטפל בהוצאת סדור רס"ג עלה על לב דודון כשנודע לו שאין תוחלת מבונדי. במכתב מיום 12/VI 1929 הוא כותב לי מגרמניה: „מתענין אני גם כן בסדור רס"ג, שיש לי צלום ממנו מן הכ"י אשר באוכספורד, ואולי יודע אתה איזה כ"י אחרים או קטעים מן הסדור הזה, כי גם זה הייתי חפץ להוציא לאור". זוהי הדעה ראשונה. אבל הוצאת הסדור לא עמדה על הפרק כסעיף ראשון בסדר עבודתו. כי באותן שנים היה עדיין טרוד מאד בהשלמת ספרו הגדול „איצר השירה והפיט". במרחשון תר"ץ הוא כותב: „אי אפשר לי לטפל בו — בסדור — עכשיו משום שאני מקדיש את כל רגעי הסנאי שלי לאוצר השירה". בכל זאת לא הסיח דעתו מענין זה ובאלול תרצ"א הוא כותב: „בענין סדור רס"ג... הדבר העומד על דרכי הוא המאמרים הערביים, שהם כמו שליש של הסדור... היודע אתה איזה חכם שהוא בר סמכא ושהיה חפץ להשתתף עמי בעבודה זו". בתשובתי ציינתי לו שמותיהם של אחדים מ„חכמי הערב" היושבים בירושלים. שיש בידם לתרגם את החלק הערבי שבסדור

(4) בקורת ספירט עליה פרסם ר"ל גינצברג ב" IX, Zeitschr. f. hebr. Bibliographie, עמ' 104—107.

(5) אחרי השתדלות רבה שעלתה בתוצא עזר לנו בטובו הפרוס' א. פריימן והמציא לנו את חומר סדור רס"ג מתוך עזבונו של הרב בונדי. עברנו על החומר ולא מצאנו בו אלא העתקית מקוטעות כתב כ"י אי ושל קטעים אחדים מספרית אוכספורד. בעיבוד הניסח כמעט שלא התחיל עדיין הסניח.

לעברית וקויתי שיתחיל בקרוב בעבודה. לתמהוני קבלתי מכתבו מייד ניסן תרצ"ב ובו הוא כותב: „מסדור רס"ג משכתי את ידי, כי אחרי אשר קראתי בעזרת ד"ר פינקל את הדפים הערביים נוכחתי כי כה"י האוכספורדי הוא כל כך לקוי בחסר עד שאין כדאי לעשותו ליסוד הוצאה של הסדור. ומה שאעשה אי"ה יהיה להוציא לאור ארבעים הפיוטים הנמצאים בכ"י זה שעדיין לא ראו אור". במכתב אחר הוא מסביר ביתר הרחבה מדוע משך את ידו מהוצאת הסדור ומודיעני שאת הפיוטים יש בדעתו להדפיס ב„תרביץ": „מוכן אני לשלוח לך את העתקתי מסדור רס"ג אחרי אשר העתקתי מפיוטיו של רס"ג יהיו מוכנים ומזומנים בשביל התרביץ". בי"ח שבט תרצ"ג הוא כותב: „העתקתו של סדור רס"ג שלך היא ותוכל לעשות בה מה שלבך חפץ ... גמרתי למשוך ידי ממלאכה זו" (6).

כשקבלתי את העתקת הספר הנכבד הזה באתי בדברים עם הד"ר יואל, והוא הואיל לקבל עלי את עבודת התרגום של החלק הערבי ואת אסיפת שינויי הנוסחאות הנוגעים לאותו חלק ע"פ כ"י שונים, והתחלתי לדבר על לבו של המנצח שיתן את ידו לנו ויכין את חלק הפיוטים שבו לדפוס. שוב התעורר בו הרצון לעבודה. באב תרצ"ג הוא כותב: „הצעתך, שאשתתף עמך ועם ד"ר יואל בהוצאת סדור רס"ג לאור, טובה היא בעיני. כי אין כל ספק שטוב יותר שפיוטי רס"ג יודפסו במקומם בסדורו משיראו אור במקום אחר לבדם, ואני נכון להיות החוט השלישי. אבל בטרם אתחיל באיוז עבודה ממשית חפץ אני שתתן לי תשובה על שתי שאלות אלו: א) היש בדעתך להדפיס כל הסדור כמו שהוא בכ"י אוכספורד? אם זו היא מחשבתך אהיה מוכרח להקדיש זמן רב לאזהרות רס"ג ופיוטי יוסי בן יוסי הנמצאים בסדור אע"פ שכבר ראו אור מקודם. ב) מי ידפיס הסדור, כלומר מי יהיה האחראי בעד הוצאות הדפוס? אם נחוץ יהיה לחזור על פתחי נדיבים בעד זה אז לא ילך בני עמכם. אני מוכן לתת מכיסי סכום קטן אבל להשתדל להשיג סכום גדול לא אוכל להבטיח ... עוד שאלה שלישית מבצבצת במוחי: האינך חושב שנכון יהיה להכניס כל פיוטי רס"ג, אפילו אותם שלא נמצאו בסדור? תן לי תשובה על שאלות אלו תיכף ומיד כדי שאדע דעתך בטרם אתיעץ עם מארכס". באנו לכלל דעה אחת שיש להדפיס את כל הסדור כמו שהוא בכ"י אוכספורד ושיש לכנס את כל פיוטי רס"ג, המפוררים בכ"י מרובים בספריות שונות, אם גם לא הוכנסו ע"י הגאון בסדורו. ע"י זה הוכפלה והושלשה העבודה שהוטלה על דודון, והוא קבלה על עצמו ברצון כדי להוציא את הסדור שלם מכל צד.

באותו זמן עסק דודון בהוצאת ספר מלחמות ה' להחכם הקראי סלמון בן ירוחם, שכולו ערוך נגד רס"ג ובו הוא „מחרף ומגדף את הרס"ג בחירושים וגדופים שאינם נאותים אלא בפי הנשים יושבות הקרנות" (פינסקר, לקוטי קדמוניות קי"ב ונספחים 134). כתבתי לו שמכיון שנזקק להוצאת ספר פולמוסי זה נגד רס"ג הרי זה מחייב אותו שיודקק גם לסדורו, ועל זה הוא משיב לי בחנוכה תרצ"ד: „אקוה כי בקיץ הבא אתחיל (ואגמור?) מלאכתי בסדור רס"ג, וכדברייך מלאכתי זו תכפר על אשר אני מטפל בספר רסב"י, ובכ"ב אב תרצ"ו הוא כותב: „זה

(6) במכתב סב"ב אדר תרצ"ג מודיע דודון שהעתקת מן החלק העברי נעשתה ע"י מר יוסף מרקוס. והעתקת החלק הערבי נעשתה ע"י ד"ר יהושע פינקל. שניהם ראויים לשבח רב ולתודה על העתקתם המדויקת והנאה שהקלה בחרכה את עבודת ההכנת לדפוס.

יותר מחדש ימים שאני יושב מחוץ לעיר ועוסק בסדר רס"ג. כדי שתהא „תשובת המשקל“ שלי שלמה מכל הצדדים הנני יושב באותו מלון ובאותו חדר שבו עסקתי במלחמות סלמון בן ירוחם נגד רס"ג.

צריך היה למצא תשובה נכונה גם לשאלתו השניה של דודון: „מי ידפיס את הסדר ו?“. והנה בש' תרצ"ד עברה חברת „מקיצי נרדמים“ לירושלים וועד החברה החליט על הוצאת הסדר, מתוך תקווה שימצאו תורמים להוצאת ספר גדול זה, שהדפסתו כרוכה בסכומים הגונים. תקווה זו לא נתקיימה והתורם הגדול והיחידי למפעל רב זה היה דודון עצמו. בראשית שנת תרצ"ו זיכה אותו חבר השופטים שנתמנה מטעם אגודת הסופרים ו„מוסד ביאליק“ בפרס בסך של אלף דולארים, על „ספרו המאנומנטלי“ „אוצר השירה והפיוט“ משום שראה בו „מפעל-חיים גדול של חוקר מובהק ושקדן“. ודודון החליט להקדיש סכום זה להדפסת הסדר. הוא כותב בט' שבט תרצ"ו: „הזוכר אתה כי לפני שנה או קצת יותר הבעת דאגתך במכתב על דבר המקור לכספים בשביל הוצאת סדר רס"ג, ואני אמרתי לך שאני בעל בטחון, וכי לא אתחיל לדאוג על אודות הכספים עד אשר יהיה הספר מוכן לדפוס, והנה בא הקב"ה והקדים את הפתרון לשאלה... העכוב היותר גדול הוא שהייתי חפץ להיות במקום הדפוס ובמקום ששנינו יהיו יכולים לשאת ולתת פנים אל פנים, וזה כמדומה לי שאי אפשר. אם אוציא כסף הפרס על ההדפסה לא יהיו האמצעים לנסוע לא"י, ואם אוציא את הכסף על הנסיעה לא ישאר מאומה בשביל ההדפסה. מה דעתך על אודות הצעה זו, שהסדר יודפס בפילאדלפיה תחת השגחתי בשביל „מקיצי נרדמים“? ... מובן הדבר שהייתי חפץ לשבת בירושלים ולהדפיס את הסדר בא"י והיינו מעיינים בכל שאלה גדולה או קטנה, אבל „איך תעבור החתול את המים“? גם במכתבו מיום ג' תמוז תרצ"ו הוא כותב: „ולו היו הדברים כתיקונם מצד מצב בריאותי אז לא הייתי מפסק אף רגע אחד, בודאי הייתי נוסע לירושלים ועומד על יד הכדפיס ומתיעץ עמך ועם ד"ר יואל בכל פרט ופרט. אבל לצערי הגדול הנני במצב כזה שלא יודע איך ארגיש בי למחר... ישנם לילות עמל שלא אוכל לסגור עפעפי ובימים שלאחריהם הנני כחרס הנשבר“. מצב בריאותו הרעוע שימש גם אחד הטעמים שבשבילם לא הסכמנו להדפיס את הספר באמריקה ולהטיל עליו ע"ז את אחריות ההגהה הקשה וההשגחה על ההדפסה.

עם תרומתו זו הונח יסוד בטוח להדפסת הספר ולסכומים הנוספים דאג ועד החברה. חברת „מקיצי נרדמים“ — שעוד מקודם נחשב המנוח בין חברי הכבוד שלה — רשמה אותו בין החברים המיסדים שלה.

בשנת תרצ"ו התחלנו כבר לדון בכל הפרטים הנוגעים להדפסת הספר, ודודון הראה התענינות מרובה בכל פרט ופרט. בטבת תרצ"ו הוא כותב: „כל ההצעות שאתה מציע בנוגע להדפסת הספר טובות ורצויות לי, כלומר מסכים אני שידפס בשני טורים, התרגום בצד המקור, התפלות והפיוטים יודפסו בשורות שלמות לרוחב העמוד ובאותיות יותר בולטות. ההערות תתחלקנה לשני מינים: שנויי-נוסחאות לבדנה ומראי-מקומות ובאורים לבדם“. את ההערות יש לסדר לפי השורות „כדי שיהיה הטכסט נקי לגמרי“. אך לא באנו מהר לכלל דעה אחת בנוגע לגודל האותיות המיועדות לפיוטים וצורתן. סודרו כמה וכמה דוגמאות, ומשא ומתן ארוך ביותר היה בינינו בנקודה זו. „ראשית כל מודיע אני לך שאני מקפיד בכל מיני הקפדות

שהאותיות של פיוטי רס"ג תהיינה גדולות והלמדי"ן לא תהיינה כסופות. אמנם לא הקפדן מלמד, אבל מותר להיות קפדן בנוגע לצורת הלמ"ד...". במכתב אחר הוא כותב: "בכל אופן מתנגד אני לשמוש של אות למ"ד בראש כפוף כזה: 5. ה"מלמדים" כפופי ראש הם בחיים, לכל הפחות תן לנו למדי"ם זקופי ראש". בסופו של דבר נתן הסכמתו טלגרפית אפילו לכך שידפיסו גם את הפיוטים באותיות "קטנות, אם רק ע"י זה אפשר יהא למהר את ההדפסה, אבל בתנאי כפול שהלמדי"ם יהיו זקופי ראש".

אם קפדן היה בשאלה זו הראה ותרנות בשאלות אחרות, כי לא היה מן העקשנים העומדים על דעתם ללא רתיעה וללא התחשבות בדעת חבריהם. הוא חשב, למשל, להדפיס את הפיוטים לא לפי הסדר שסודרו בסדור בכת"י כי אם לפי הסדר המקובל, שעל פיו יש להקדים את הסליחות ליום כפור להושענות וכי"ב, אבל כשהסברנו לו את טעמו ונמוקו של רס"ג בסדור זה כתב בו' תשרי תרצ"ז: "על דבר סדר הטקסטים חוזר אני בי מדעתי ומסכים עמך שיותר טוב להדפיסם באותו הסדר של כה"י האוכספורדי, אבל מה שנוגע לפיוטים החדשים שלא נמצאו בכ"י זה אני מסופק באיזו שטה לבחור: אם להקדיש להם מדור בפני עצמם ולסדרם במדור הזה ע"פ סדר השבתות והמועדים והצומות של השנה או שאחבר כל פיוט חדש לפיוט מאותו הסוג שנמצא בכ"י האוכספורדי. הואיל נא והודיעני מה דעתך על זה". כפי שיראה המעיין ניתנו פיוטים אלה במדור מיוחד, ב"נספחות" שבסוף הספר.

והרי דיון בשאלה אחרת. בתמוז תרצ"ז הוא כותב: "ספר מדעי צריך שיהיו גוף הספר וההערות עם שנויי־הניסוחאות הכל על עמוד אחד. כך עשיתי בכל הספרים שהוצאתי לאור... קח למשל את דיואן ר"י הלוי שי"ל ע"י "מקיצי נרדמים". בכל פעם שאני צריך לו לבי מלא חמה על מי שהיה אחראי בהדפסתו, כי גרם לי ולכל המשתמשים בו להפסיד שעות רבות כדי למצא את ההערות". אבל במכתב מיום ו' תשרי תרצ"ז הוא מעמיד את השאלה לעיון מחדש: "עוד מחשבה חדשה שחפץ אני לשמוע חות דעתך עליה. בכל ספרי שהוצאתי לאור הכנסתי תמיד הערותי ושנויי־הניסוחאות יחד עם גוף הטקסט על עמוד אחד. אם אחזיק בשטה זו גם בנוגע לסדור רס"ג, כמו שהיה בדעתי לעשות בתחלה, ירא אני שמצב בריאותי יגרום שהדפסת הטקסט עם שנויי־הניסוחאות תדחה לעיד שנים אחדות, כי אין אני יודע היום מה יהיה כחי למחר... ואפילו אם אשוב לאיתני... לא אדע כמה שעות אוכל לעבוד ביום, ולכן עלה בדעתי שאולי יהיה לטובתי ולטובת שלשתינו אם אעבור על מדתי הפעם ואעשה כמו שד"ר ברודי נוהג לעשות בהוצאותיו, ואמסור את הטקסט ושנויי־הניסוחאות לדפוס לבדם וההערות והמבוא יבואו בכרך אחר...".

מחלתו — שעליה הוא מדבר במכתביו כבר משנת תרצ"ב — הפריעה אותו בעבודתו לעתים קרובות וגרמה לעכובים ולדחיות מרובות. לא פחות מזה הטרידוהו והפריעוהו צרות כלל ישראל בחו"ל ובארץ והדאגה לגורלם של חכמי ישראל היושבים בארצות הנתונות תחת שלטון הרשע. לבו הרגש לא נתן לו מנוחה. במכתבו מסוף יולי 1938 הוא כותב: "אמרתי כי החום הגדול הוא שהפריעני מעבוד הרבה, אבל יותר מזה הפריעוני המכתבים הרבים מאירופה על דבר גורלם של החכמים... והנני כאיש הרואה את אחיו טובע בנהר ולא יכול להצילו. והשמועות המבהילות הבאות מארץ ישראל גם הן תרפינה את ידינו, כי איככה אוכל לעסוק

בשטת רס"ג במנין המצות, דבר שהוא רחוק מן החיים, בשעה שדם אחינו צועק מן האדמה! ובאמת מתפלא אני איך יכולים אתם חכמי א"י להסיח דעתכם מן המאורעות הנוראים המתרחשים בכל יום ויום". במכתב אחר הוא מבקש שאכתוב לו בפרוטרוט על הנעשה בא"י, כי ידיעות הבאות בעתונים הן מזועזעות, אבל אפשר יש בהן הפרזות.

במכתבים אחרים הוא מדבר על דרך עבודתו בפיוטי רס"ג, וכדאי להביא מקצת דבריו לפני הקוראים. בתשרי תרצ"ה הוא כותב: „להוי ידוע לך שיש לי שתי העתקות כתובות ע"י מכונת הכתיבה מן הכ"י האוקספורדי. באחת משתי אלה אני רשם כל שנויי הנוסחאות והשניה אני מחזיק בשביל המדפיס. כשאסוף כל השנויים או אחליט באיזה נוסח לבחור. הנוסח ההוא אקבע בהעתקה השניה והשנויים ארשום בגליונות מיוחדים. אין אני מקבל שום כ"י כפוסק. כל נוסח אני שוקל במשקל הבקרת ואני בוחר בזה שלע"ד הוא הנכון ביותר. אין אני מכניס השערותי אל גוף הטקסט, אבל אם נמצאו שני נוסחאות או יותר אני בוחר באחד אפילו אם נמצא בכ"י שאיננו כל כך נהדר ומשובח במראהו. והנה בקיץ העבר עלה בידי להשוות בערך ששים קטעי הגניזה הנמצאים במכון [לחקר השירה העברית בירושלים] ובספריה הלאומית ועוד כ"י שהיו תחת ידי ממקומות אחרים, אבל בכתבי היד שבספריה שלנו לא השתמשתי או, ועתה החלתי להשתמש גם בהם ומצאתי שיש לי לבדוק בערך חמשים או ששים כ"י... ואל תאמר שאין כדאי לבקש עוד, כי לשמחתי ולתמהוני מצאתי פיוטים חדשים לרס"ג שלא ידענו מהם ולא שמענו. בשבוע העבר כבר בדקתי עשרה כ"י. ואקוה כי במשך חדשים אגמור מלאכת ההשוואה ואז, אי"ה, אתחיל לקבוע הנוסח בהעתקה השניה, ואחרי קביעת הנוסחאות אתחיל לכתוב פירוש. מובן הדבר שאין אני מקבל עלי לגמור מלאכת הפירוש בזמן ידוע. הרופאים צוו עלי להמעיט בעבודה ולו שמעתי לקולם כי אז לא עשיתי מאומה. אבל מכיון שהחיים בלי עבודה יותר קשה לסבול לא אובה ולא אשמע להם, ואקוה שזכותו של רס"ג תעמוד לי לגמור עבודתי — אבל אל תבהלני. יותר ממה שאתה רוצה בסדור זה רוצה אני בו, כי הרי אני החלתי במצוה זו.

ובענין חלוקת העבודה חפץ אני להעירך, שאעפ"י שאמרתי שאתה תטפל בעניני ההלכה לא כונתי שתטפל בפירוש האזהרות. חלק האזהרות מכיון שהוא חלק פיוטי שייך לי ואני אהיה האחראי. מובן הדבר שאם יהיה לך איזה דבר להעיר לי שאקבל מה שתתן לי". ראינו ממכתב זה שדודזון לא קבל את כ"י אוכספורד כ"פוסק" אלא קבע את נוסח הפיוטים ע"פ בחירתו ולפי שקול דעתו על יסוד כה"י המרובים שהיו לפניו. גם בנוסח הבקשות הכניס שינויים ותקונים על יסוד כ"י אחרים אף שהתרגום הערבי של הבקשות מתאים לנוסח של כ"י אוכספורד, ולא חשב תרגום זה למכריע, ביחוד כיון שתרגומה של אחת מהן אינו מן הגאון⁷). ואם בנוגע לנוסח כך — לניקוד על אחת כמה וכמה. מומחה

(7) „טענתך שהתרגום הערבי של הבקשות מתאים לנוסח של הטקסט אשר בכ"י זה ג"כ אינה טענה נכונה. וכי משום שהתרגום השתמש בנוסח משובש עלינו להשתמש בנוסח זהה: נא ידידי אל תעשה כדבר הזה. רק בדבר אחד אודה שהצדק עמך, והוא כי אפשר למעט שנויי הנוסחאות. הרשות בידך להשמיט מה שנראה בעיניך כמיותר אני לא חסתי על עמלי לאספם ולקבצם — אבל אם חשיבותם אינה גדולה לא אכפת לי אם תשמיטם". שוב קו אופיני למנחם.

לעניני נקוד כמר ת. ילון בדק את הנקוד שבכ"י אוכספורד ומצא בו ענין רב מאד: נקוד „אשכנזי“ ששתי בתוך כ"י מורחי קדום הוא תופעה נדירה וחשובה, ויש ללמוד מנקוד זה הרבה לתולדות הדקדוק⁽⁸⁾. כסבורים היינו שיש להדפיס את הפיוטים והבקשות בנקוד שבכ"י זה והצענו לפניו טעמנו ונמוקנו, אבל הוא לא הסכים לכך. במכתבו מ"א שבט תרצ"ז הוא כותב: „ובדבר שאלתך אם אני מסכים להתחלטה שהחלטתם לנקד את הבקשות לא ע"ס הדקדוק אלא ע"ס כת"י אוכספורד, אני אומר לך שתשובתי היא: לא. לו יצא הנקוד מתחת ידי רס"ג בעצמו כי אז הייתי רואה חובה לנו לשמור עליו, אבל הלא הנקוד נעשה בידי איש אחר. אמת שחוקר כה' ילון יכול להוציא מן הנקוד הזה מסקנות חשובות לתולדות הנקוד, אבל את זה הוא יכול לעשות במאמר מיוחד באיזה ירחון. ויכול להשתמש בכ"י הזה בשביל חקירותיו“.

מדקדק היה בעבודתו עד לאחת ושוקד היה על כל הפרטים ופרטי הפרטים, קלים כחמורים. במכתבו מג' בסיון תרצ"ז הוא כותב: „במכתבך האחרון אתה אומר שהנך מקוה שעד ר"ה הבעל"ט אגמור את מלאכת הפירוש, מאריה דאברהם! המכשף אני, או איש חסיד שאליהו בא ועושה מלאכתו בשבילו? הלא יש בפיוטים של רס"ג מקומות כל כך קשים שאהיה מוכרח לשבת עליהם שבעה נקיים“.

ואמנם עבודה עצומה השקיע בפיוטי רס"ג. מספר כתבי"היד שהשתמש בהם עד טבת תרצ"ז הגיע למאה ואחד עשר, מהם גדולים ומהם קטנים, הגנוזים בספריות שונות: ברלין, ווארשא, לנינגראד, קהירא, פרנקפורט, לונדון ועוד, אבל בעיקר באוכספורד (20), קמברידג' (33), ניוארק (40). וחץ מזה השתמש בהרבה מקורות נדפסים, ששלט בהם שליטה גמורה.

גוף הפיוטים ושינויי נוסחאותיהם היו מוכנים כבר בשנת תרצ"ז, אבל עבודה גדולה עמדה לפניו בפירושם. הוא רצה שיסדרו את כל הפיוטים ושינויי-נוסחאותיהם בדפוס ועל גבי עלי-ההגה יכתוב את הפירוש, אבל התנאים התכניים של בתי הדפוס בא"י אינם נותנים אפשרות לכך. כיון שהפירוש לא היה מוכן התנהלה ההדפסה לאטה. יש לזכור שגם בשנים האחרונות פרסם דודון כמה מאמרים בספרי יובלית שונים ומאמרי בקרת על ספרים שהופיעו במקצועו. כתבתי לו פעם שימשוך ידו מכתובת מאמרים ויתרכז בעבודת הפירוש, והוא משיב: „יש דברים שאי אפשר להתחמק מהם, אף כי קלים המה בערך לעבודת הסדר“, וכמה פעמים הוא מדבר על חובות ספרותיות. כבוד חבריו היה חביב עליו כשלו ויותר מזה, ואי אפשר היה לו להסתלק מכתובת מאמר בספר יובל של אחד החברים והידידים. ב"ט מרחשון תרצ"ט הוא כותב: „במטותא ממך אל תבהלני לעשות פירוש, כי יותר הרבה ממה שאתה חפץ לראות את הסדר חפץ אני לכלות את מלאכתי, אבל גורה היא מן השמים שלא אשים לילות כימים כמו שעשיתי בימים מקדם. ותחת שהיו לי י"ב או אפילו י"ד שעות של עבודה ביום אין לי כעת רק שש או לכל היותר שבע, ואחוז גדול מאלה השעות אני צריך להקדיש לעניני תורה אחרים. זכור נא זאת ואל תאשימני בעצלות או באדישות“. והוא חותם: „ידידך

(8) דרך אגב יש לציין פרט אחר: הנקוד „נָעַד“ שנמצא בכ"י זה משיב את דברי הראב"ע לפסוק ה' ימלוך לעולם ועד, שניהגים לראיתם כמשיבשים. ע"י מ"כ י"לון ב„הצופה“, חל אביב. ה' תשרי ת"ש, גל' 545.

הזוכר את הימים שבלה בירושלים ולבו משתוקק לראותה ואת חכמיה עוד פעם". את זכר ירושלם העלה על לבו לעתים קרובות ופעם גם חשב ברצינות מרובה לבקרה שנית, אבל לא זכה הוא ולא זכו ידידיו ומוקיריו הירושלמים לזה.

בשנה האחרונה עסק בפירושו לאזהרות, שהשקיע בו עבודה רבה, ושלח אלי חלקים חלקים. הבעתי לו בראשית הקיץ את תקותי שבימי הקיץ הבאים תתקדם עבודתו במדה נכרת, והוא כותב לי במכתבו האחרון, מיום ששי ליוני, הכתוב אנגלית: "כמו שהודעתך כבר קודם הסתלקתי בהוה מכל התחייבויותי הספרותיות והתרכותי כולל בפירושי לפיוטי סעדיה. אבל אני מניח שעמדת על זה שסעדיה הוא יותר קשה מן הקליר, ביחוד באזהרות שלו. פעמים דרושים שנים או שלשה ימים כדי לעמוד על כונתו במחרוזת אחת. אני מבטיחך שאני עושה כל מה שבכחי כדי לסיים עבודה זו, אבל איני גורס חסון. העולם חכה לסעדיה יותר מאלף שנים והוא יכול לחכות עוד שנה או שנתים עד שיקבל את סדר התפלות שלו⁹". ואמנם הוא צדק: העולם ודאי שהוא יכול לחכות, אבל שכח את העיקר, שהוא עצמו אינו יכול לחכות. והנה בא האסון שיגורנו מפניו: עברו רק כעשרים יום מאז כתב דברים אלה והוא נפטר לבית עולמו.

פטירתו של דודון היא אבדה קשה למדע העברי, זכן לחבריו וידידיו, וביותר לסדור רס"ג שלא זכינו שישלים את עבודתו בו. אחרי פטירתו שבתה עבודת ההדפסה כחצי שנה. אי אפשר היה להמשיך כל עוד שלא נתברר אם נשאר ומה נשאר באמתחת כתביו מהמשך פירושו לאזהרות. נדענה גם השאלה אם יש למסור את המשך עבודת הפירוש למזמחה אחר במקצו זה או להסתפק בהדפסת הפיוטים ושנויי נוסחאותיהם כפי שיצאו מידי המנחה, בלי פירוש. ועד החברה החליט לבחור בדרך האחרונה. גם חברי המנחה בנויארק וידידיו שנאספו לעיין בשאלה זו החליטו, שאין לדחות את הדפסת הסדור לזמן אף אם יצטרכו ע"י זה לותר על הפירוש. אם יוחלט על המשכת הפירוש יוצא בכרך מיוחד. אחרי חנוכה ת"ש חודשה עבודת ההדפסה. על הטוב תזכר הגב' פרופ' דודון שבמכתביה זרזה תמיד על המשך עבודת ההדפסה והראתה ענין רב בכל מה שנוגע לזה.

כאמור לעיל נעשתה עבודת התרגום ע"י הר"ר י. יואל. הוא אסף וסדר את שנויי הנוסחאות לחלק הערבי והשקיע בזה עבודה מרובה. נוסף לזה הואיל עוד לקבל על עצמו את ההשגחה על עבודת ההדפסה עם כל הטרדה הרבה הכרוכה בהגהה קפדנית ודייקנית, וכל מעיין בסדור חייב להודות לו על כך. ניקוד הפיוטים נמסר לר"ר מ. זולאי, הואיל והפרופ' דודון ז"ל ביקש שישחררו מעול עבודת הניקוד. ואפעלפי ששלשים וכמה פיוטים כבר נמצאו מנוקדים בהעחקו של דודון, חזר הר"ר זולאי ובדקם ונטל על עצמו את אחריות ניקודם של כל פיוטי הסדור. כמו כן קרא את הגהות הפיוטים והעיר הערות שונות (כל ההערות שבניקוד, ואותן שניתנו בסוגריים). אף השלים כמה פיוטים לקויים עפ"י מקורות נוספים שבמכון לחקר השירה העברית מיסודו של שוקן.

(9) את מכתבו הוא מסיים בברכה הצלחה לגסיצתי לבקר בספריות אנגלית, ומסיף: "הייתי רוצה להיות קצת יותר קרוב לבריטיש מוזיאם ולקמברידג'".

הפרופ' י. נ. אפשטיין וד"ר ד. צ. בנעט הואילו לקרא את עלייההגהה של החלק הערבי והתרגום ובהערותיהם עזרו לשפור התרגום ודיוקו. הרב דר' ח. בראדי קרא את עלייההגהה של גליונות אחדים מחלק הפיוטים. לכלם נתונה תודתם הנאמנה של ועד חברת „מקיצי נרדמים“ ושל עורכי הספר לדפוס.

כן אנו מביעים את תודתנו למכון לחקר השירה העברית מיסודו של ר"ש שוקן, שהשאיל מן האוסף הגדול שברשותו צלומים מעשרות קטעים של הגניזה המכילים פיוטי רס"ג; לפרופ' א. מארכס, ששלח לנו את צלום כ"י אוקספורד ואת כ"י אדלר אד"א; למנהלי ספריות אוקספורד וקמברידג', שהודות לאוצרות הגניזה שבהן אפשר היה להשלים במדה נכרת את החסר מן הסדור ולשכלל את הוצאתו, ולראשי שאר הספריות שמצאנו גם בהן כתבייד נחוצים למלאכתנו והוזכרו במקומם; לבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שהזמין צלומים נחוצים לעבודתנו; לפרופ. ר"ד ילין שבהיותו בקמברידג' בקיץ תרצ"ח המציא לנו קצת צלומים מקטעי הסדור; להחכם ר"ד ששון שהואיל בטובו לשלוח לנו צלום מקטע של הסדור הנמצא באוצר ספריו המהולל, ולספרית שוקן שהשאילה כמה ספרים יקרי־מציאות. כלם יעמדו על הברכה.

ראוי לתודה מיוחדת גם דפוס „עזריאל“ ומנהל העבודה מבית־הדפוס מר בן־ציון מזרחי, שנהל את העבודה הקשה של הדפסת הסדור בהבנה ובסבלנות מרובה. ברוך יהא גם זכרו של ר' יוסף בר נתנאל הלוי ז"ל שסידר כשליש הסדור במומחיות גדולה ובמסירות לעבודת הקודש.

הופעת הסדור עתה היא „דבר בעתו“: בשנה הבאה, בכ"ו אייר, תמלאנה אלף שנים לפטירתו של רב סעדיה. אילו היו השנים כתקונם, היה זה מן הראוי לכנס את כל שורי כתביו המרובים בכל מקצועות התורה והחכמה, ששרידים מרובים מהם נתפרסמו בעתונות המדעית ובספרים שונים ורבים מהם עודם שמורים בכ"י, ולהוציאם לאותו זמן בהוצאה מדעית שלמה ומתוקנת. עכשיו שלא זכינו לכך עלינו להסתפק בשעה טרופה זו בהוצאת הסדור ולקוות לימים יותר טובים שיבואו לעם ישראל וספרותו.

ש. אטף

אדר תש"א